

Gomb és gombház.

Az európai népek viseletében az ókorban és még a középkor elején is tudvalevőleg az úgynevezett antik ingtípus uralkodott. Hosszú bokáig érő leplek voltak a testük köré csavarva, amelyeket különféle formájú kapesos tűkkel, *fibulákkal* tűztek össze és később, a középkor folyamán derékban övvel fogtak körül. A *ruhagombot* Európa népei sokáig nem ismerték, mert ez nem európai találmány, hanem Ázsiából került ide. A ruhagomb állítólag a törökök közvetítésével került volna Európába a kereszties hadak idején. (Hogy helyes-e ez a feltevés, arról még szó lesz alább.) Az öreg Európa, mondja forrásunk, csak a gomb kiegészítő részét, nélkülözhetetlen párját, a *gomblyukat* találta fel.

Valóban úgy van, hogy az összes török fajú népek, a tartárok és nyugati mongolok is régtől fogva ismerik és használják a gombot ruhák begombolására; a perzsák csak azóta alkalmazzák, mióta a török uralom hatása alatt a török ruházatot is felvették, a kínaiak pedig csak azóta, mióta a XVII. században rájuk kényszerítették a mandzsu viseletet. A többi, nem török fajú ázsiai népek ellenben a ruha szélére varrt szalagokkal kötik össze ruháik egyes darabjait. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy *gombok* már a neolithkorban és a bronzkorban is előfordulnak: Előbbi korban esontból és kőből, utóbbiban bronzból. Csakhogy ezek nem gombolásra szolgáltak, hanem csupán díszül voltak a ruhára felvarrva.

A gomb divatja előtt mindenütt, ahol nem az ősi fibulát alkalmazták, rövidebb szalagocskákkal kötözték össze a ruha széleit. A ruhakapcsolásnak ez a módja ősrégi s ma is megvan még sokfelé. Tudjuk, hogy a magyar népviseletben is szokásos a madzaggal való kötözés, nemcsak az alsóruhánál, hanem a felsőruhánál is. Így például a göcseji *bundamelles* két szélét *kengyelnek* nevezett szalagok kötik össze. (Győrffy, A Magyarság Népr. I, 417.) A múltban ez a kötözési mód még jobban el lehetett terjedve, mint ma. Erre mutat az, hogy a kalotaszegi *condra* nevű szúrposztóból való rövidebb felsőruha oldaltoldásain rendszeren rojt vagy bojtűz van, s ez Győrffy valószínű feltevése szerint az egykori összefűző zsinog maradványa, éppúgy mint a ködmönök sallangja is. (Id. m. I, 412.) Németországi parasztruhákon még a XVII. században is gyakran nem gombok voltak, hanem szalagok, amelyekkel a ruha széleit összekötözték. (Grimm, Wörterbuch, *Knopf* 10.)

A növényi eredetű anyagokból készített szalag vagy zsi-

nór igen alkalmas az ilyen ruhakötözés céljára. Könnyen kötözhető, könnyen oldható, mégis jól összetapad, ha be van kötve. A bőrruhán azonban természetesen bőrszíjacskák helyettesítik a szalagocskákat, ezek pedig kevésbé alkalmasak a kötözésre, mert kemények, merevek, könnyen oldódnak és a kötés felnyílik akkor is, mikor nem kellene. Ezért csakhamar rájöhettek arra, hogy ha *csomót* kötnek a szíjacska végére, jobban tart a kötözés, nehezebben, sőt magától nem igen oldódik. Ez a csomó a bőrszija végén volt az első *gomb*. (Ezek a bőrgombok ma a magyar nép viseletén gömb-, korong-, vagy hengeralakúra összegöngyölt, esetleg vékony bőrszalagocskákkal vagy szironnyal beszótt bőrdarabkák.) Innen már csak egy lépés vezetett az újabb találmányhoz, a gomb párjának, a *gombháznak* a feltalálásához. Rájöhettek ugyanis arra, hogy ha a gombos végű szíjacska szemközti párjából állandó hurkot készítenek, akkor feleslegessé válik a körülményes, sok időt igénybevevő kötözés, mert most már csak egész egyszerűen be lehetett akasztani a gombot a hurokba s a ruha két széle már össze volt rögzítve. Így keletkezett nézetem szerint a *gomb* és párja a *gombház*.

*

A gomb tehát csak a *bőrruhán* keletkezhetett s így természetesen csak olyan nép fedezhette fel, amely főleg vagy kiválólág bőrruhát viselt. Ilyen népek pedig az euráziai u. n. lovas nomád pásztornépek voltak. Ma már nehéz volna megállapítani, hogy a sok évszázadon keresztül feltűnt, a gyűjtőelnevezés alá tartozó sokféle nép közül melyik volt a feltaláló; lehet, hogy a hunok, vagy az avarok vagy a mongolok, de anynyi bizonyos, hogy a középpázsiai összes turk népek ruházatán jellemző sajátság a gomb használata, és a magyarok is bizonyára e nomád népek valamelyikétől tanulták el készítését és használatát. Az meg feltétlenül bizonyos, hogy a honfoglaló magyarok ilyen török eredetű zsinórhurokba gombolható gömbalakú gombokkal ellátott ruhát viseltek, mert a régibb magyar viselet keleti eredete különben is kétségtelen.

Hogy már a honfoglaláskori magyarság is viselt ilyen gombokat, bizonyítják sírleleteink: H a m p e l József (Alterthümer des frühen Mittelalter in Ungarn, 1905 c. nagy művében) ugyan nem ismerte fel a síranyagban a gombokat s azokat csaknem mindig lógóknak, fityegőknek (Anhängsel, Gehänge) nevezi, kétségtelen azonban, hogy azok a bronzból és ezüsből való füles golyócskák ruhagombok voltak, mint azt később N a g y Géza már felismerte (A magyar viseletek története, 34).

De Nagy Géza sem kutatta végig a kérdést. Abból a körülményből ugyanis, hogy nem minden honfoglaláskori sírban akad ilyen bronzból vagy ezüstből való gomb, azt következtette, hogy ennek használata a honfoglalás korában még ritka lehetett. „Ha azonban kizárólag csak pitykét használtak volna őseink a ruha összefoglalására, akkor a honfoglaláskori sírok-ból sohasem volna szabad hiányozniok, pedig sokszor hiányoznak...” Pedig a kérdés nagyon egyszerű. A magyar sírokban talált fémgombok ugyanis az én nézetem szerint csak vékonykelméjű, talán ünnepi alkalomra való ruhák gombolására valók voltak, vagy csak gazdag emberek ruháján alkalmazták őket, s talán nem tévedünk, ha itt selyemruhára gondolunk. Ellenben a többi ruhafélén, főleg a bőrruhán és a szegényebb ember ruháján csak bőrből, esetleg zsinórból való gomb és gombház volt. Ez az egyszerű és természetes magyarázata annak, hogy nem lehet találni minden honfoglaláskori magyar sírban gombokat.

De hogyan került a gomb a nyugateurópai népekhez?

Az európai népek viseletének kutatói azt mondják, hogy a középkori általános nyugati viseletben a XIII. század végén nagy átalakulások történtek, a régi formák kimentek a divatból s igen szeszélyes, eddig teljesen ismeretlen új formák keletkeztek, amiben *keleti befolyást* ismernek fel. Ugyanakkor jött divatba Nyugateurópában az eddigi fibula helyett is a *ruhagomb*. Nevezetes, hogy ez az első európai ruhagomb is gömbölyű, gömbalakú volt, amit például a német nyelv is bizonyít. Mert a *Knopf* szó legszorosabb rokonságot tart a *Knöten* (*knüpfen*), *Knolle*, *Knödel*, *Knaut* szavakkal, melyek mind megannyi gömbölyű tárgyat jelölnek.

Német kutatók azt mondják, hogy a gomb divatját valószínűleg a Szentföldről hazatérő keresztes lovagok hozták magukkal, akik Palesztinában és Kisázsiában ismerkedtek meg vele a törökök ruházatán. Ez a feltevés azonban csak akkor volna elfogadható, ha ez a XIII. századi kétségtelenül keleti eredetű divátváltozás a keresztes vitézek legfőbb honában, Francia- és Angolországban terjedt volna el először. A valóság azonban az, hogy a Magyarországgal határos német vidékeken, Ausztriában és déli Németországban terjedt el először, s ezért igen valószínűnek tartom azt, hogy a gombdivat nem Palesztinából és Kisázsiából került Nyugateurópába, hanem a magyaroktól.

*

Említettük már előbb, hogy a *börgomb* és *gombház* feltalálása a hunoknak, avaroknak vagy a mongoloknak tulajdonítható. A később divatossá vált zsinórból való gomb és gombház felfedezői és terjesztői azonban leginkább az oszmánli törökök lehettek. A zsinórból készített gomb és gombház rávezetett a *paszomány* készítésére és ez a paszomány azután elsőrendű ruhadísszé fejlődött náluk. Tény az, hogy a gombbal kapcsolatos paszomány a törököknél rendkívül el volt terjedve s a paszomány kiváló dekoratív hatását alaposan ki is használták. Egész rendszert csináltak a paszományok alkalmazásából, katonai és hivatalnoki rangjelzésnek képezték ki és alkalmazták. Ez a paszományos, sujtásos gombdivat átment Kelet-Európa minden viseletére, a tatárok, oroszok és lengyelek mindenütt utánózták vagy rangjelzésként, vagy pusztán díszítésül. Sőt van arra is adat, hogy nálunk is valamikor rangjelzésre szolgált a sujtásozás. Csik megyében a *harisnyán* (értsd: nadrágon) vitézkötést és zsebet csak székely nemesnek volt joga viselni. Győrffy szerint ez a rangjelzés még az ősi katonáskodás korának emléke. (Id. m. I, 415.)

Megemlítjük ezzel kapcsolatban, hogy Európát a ruházatkodás terén egy második, az elsőnél sokkal erősebb keleti behatás is érte. Ez a XVI. században volt, amikor a török viselet olasz közvetítéssel egész Európában divatba jött s az előkelő körökben nagy népszerűségnek örvendett. Velence volt ebben a fő közvetítő, amiről többek között *Tintoretto* és *Veronese*, a velencei iskola két utolsó nagy mesterének festményei is tanuskodnak. A ma is divó magyar ünneplő főúri viselet, a díszmagyar is inkább ennek a török eredetű XV–XVI. századi általános európai divatnak a maradványa, mint egyenes öröksége az ősi magyar viseletnek. A főúri osztály akkor már régen levetette volt őseinek viseletét s a ruházatunk keletről hozott elemei már csak az alsóbb néprétegekben éltek tovább. Ez a török eredetű európai divat nyilván igen termékeny talajra talált minálunk, mert általános közkedveltségre tudott szert tenni s igazi nemzeti sajátos viseletté alakulni, sőt megmaradni a legújabb időkig.

*

Visszatérve a *gombhoz*, először is fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a mai, ipari úton sok mindenféle anyagból előállított gomb lehet ugyan hosszúkás vagy egészen lapos is, sőt ma legtöbbször ilyen, de eredetileg a gomb (a börgomb is és az ennek utánzásaként később keletkezett fémgomb vagy paszománygomb is) mindig csak *gömbölyű* volt. És ennek emlékét

napjainkig őrzi e tárgy magyar *gomb* nevének családját is: *gomboc* (> *gombóc*), *gombolyag*, *gombolyít* és (a magánhangzók hangrendi átesapásával) *gömbölyű*. Ezeknek megfelelően a magyar *gomb*-szónak is eredetileg csak 'Kugel, bármiféle gömbölyű tárgy' volt a jelentése, de a ruhán való használatával kapcsolatban másodlagos 'Knopf, a ruha begombolására szolgáló (eredetileg csak gombalakú, később már bármilyen alakú) eszköz' jelentése is fejlődött. Hogy eredeti 'Kugel' jelentése elavult, azt Horger Antal így magyarázta meg nekem: *Dugonics András* 1784-ben a *gömbölyű* melléknévből elvonta 'Kugel' jelentéssel a *gömb* főnevet, s emiatt a 'Kugel' fogalmát nemcsak a két jelentésű (régibb) *gomb*, hanem az egy jelentésű (újabb) *gömb* szóval is ki lehetett fejezni. Mivel pedig kivétel nélküli jelentéstani törvény az, hogy egy kétjelentésű szónak az a jelentése, melyet egy egyjelentésű szóval is ki lehet fejezni, elavul, ezért természetesen a *gomb* szónak 'Kugel' jelentése is szabályosan elavult, s így ez a szó ma már csakis azt jelenti, hogy 'Knopf'.

Ugyancsak Horger Antaltól még a következőket tudtam meg a magyar *gomb* szó eredetéről.

Mai *b* végű alakja elvonás a szónak *gombot*, *gombok*, *gombol*-féle járulékos alakjaiból, melyeknek *b* hangja inetimológikus eredetű. A szónak eredeti alakja tehát **gom* volt s ez a *b* nélküli alakja a *gomolyodik*, *gomolyog* és (rég *gomó* >) *gumó* származékokban napjainkig megőrződött. Az egész szócsalád alapjául szolgáló egykori **gom* (> *gomb*) főnév eredete ismeretlen ugyan, de aligha jövevény. Valószínű, hogy ősi magyar szó.

*

Hogy a *gomblyukat* hol és mikor találták fel, illetve hol és mikor váltotta ez fel először a *gombházat*, azt nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy a *gombház* az egész nyugaton ma már eltűnt, csak nálunk s tőlünk keletre maradt meg, részben az úri diszruhán, részben a nép ruházatán. A középosztály és a polgári rend nálunk már nem ismeri, sem a régi formájú *gombot*, sem a *gombházat*. Sőt legtöbben ma már azt sem tudják, hogy mi is az a *gombház*. Jellemző példa erre, hogy legújabb és legnagyobb magyar-német szótárunkban is a *gombház* = die Knopfform, die Knopfmatrize. A szótár írója tehát nem ismerte a *gombházat*, nem tudta, hogy ez mit jelent.

Végül meg kell emlékeznünk ezzel kapcsolatban még egy szélteben ismert közmondásunkról, melynek azonban eredeti értelmét szintén már csak alig ismeri valaki. „*Gombház, ha le-*

szakad, lesz más“, ma tudvalevőleg azt jelenti, hogy nem érdemes búsulni valami elveszett tárgyon vagy elmúlt dolgon. A régi időkben azonban szűkebb értelme volt, csak akkor mondták, hogy ha valakit elhagyta a szeretője, nője. A nővel pedig obscoen okból került vonatkozásba a gombház. S mivel a kabáton levő gombháznak leszakadása nem jelentett nagy kárt, mert könnyen volt pótolható, azért egy nő hűtlenségén is azzal vigasztalódtak, hogy: *Gombház, ha leszakad, lesz más!*

Cs. Sebestyén Károly.

(*Deutscher Auszug.*) — Knopf und Knopfschlinge. — Der Knopf unserer europäischen Kleidung soll angeblich durch Vermittlung der Türken während der Kreuzzüge in Europa bekannt geworden sein. Fast alle Völker Mittelasiens verwendeten den Knopf schon seit altersher; sie knöpften aber nicht in Knopflöcher, sondern in Schnurösen oder Knopfschlingen. Da man in den Gräbern der Ungarn der Landnahmezeit aus Bronze und Silber verfertigte kugelförmige Knöpfe findet, ist es sicher anzunehmen, daß nicht die Türken sondern schon viel früher die Ungarn den Kleiderknopf nach Europa gebracht haben. Auch heute knöpft das ungarische Volk einige seiner Kleidungsstücke mit Knopfschlingen (*gombház*); dieser Brauch stammt gewiß aus uralten Zeiten.

Térdszéli Katica.

Olvasom Szendrey Zsigmond Nagyszalontai Gyűjtését (a Kisfaludy-Társ. Népkölt. Gyűjt. XIV. k.-e), ebben is a népmeséket, s egyszer csak azt olvasom, hogy az egyik mesének a „hősnője“: *Térdszéli* vagy az *i-zó* szalontai nyelvjárás tájejtése szerint, *Térdszéli Katica* (202. l.). Tehát ez a Katica — *Térdszéli*! És most nézem a térdemet, ennek is különösen a szélét, és töröm a fejemet, hogy ugyan miféle csudálatos széle lehetett e Katica nevű leányzó térdének, hogy más Katicáktól való megkülönböztetésül — *Térdszéli*-nek nevezték el! Hogy valakire ráragadhatott a *Nagyfejű, Vastagnyakú, Melles, Lábas, Csonka, Sánta, Kis, Nagy, Fehér, Fekete* vagy más efféle testi tulajdonságot kifejező jelző, az teljesen érthető. De hogy valaki — *Térdszéli* legyen?

Nem volt ennek a mesebeli Katicának semmiféle rendkívüli térde, még kevésbé volt rendkívüli a térde széle, hanem azért nevezték így, mert valamely tér szélén lakott. E megkülönböztető név (később családnev) eredetileg bizonyá-